

Julian Czurko

Uniwersytet Łódzki

Mentalne skanowanie amalgamatu ŻYWOKRYST na podstawie opowiadania „Katedra” Jacka Dukaja

Zgodnie z przyjętymi w lingwistyce i poetyce kognitywnej określeniami definicyjnymi, amalgamat jest to struktura mentalna, która wyłania się w procesie stapiania (*blending*) wybranych elementów dwóch lub więcej przestrzeni wejściowych (*input spaces*)¹. Wspólna struktura, tworząca się w relacji między wybranymi, analogicznymi wobec siebie elementami przestrzeni wejściowych tworzy przestrzeń generyczną (*generic space*), w skład amalgamatu mogą jednak wchodzić elementy spoza niej. Stapiane elementy podlegają zasadom kompozycji (*composition*), uzupełniania (*completion*) i rozwoju (*elaboration*). Podstawą dla całego procesu jest ugruntowanie we wspólnej dla wszystkich przestrzeni wejściowych i amalgamatu sieci integracji pojęciowych. Kluczowe jest to, że struktura amalgamatu jest emergentna, nowa i różna względem źródłowych dla niej przestrzeni.

W opowiadaniu Jacka Dukaja *Katedra*² obiekt mentalny ŻYWOKRYST jest amalgamatem (A1), który powstał ze stapiania elementów trzech generalnych przestrzeni wejściowych: ROŚLINA (W₁), RÓWNANIE MATEMATYCZNE (W₂) oraz JEZUS CHRYSSTUS (W₃)³. Sam ŻYWOKRYST jest aktualizowany w dwóch postaciach, jako ŻYWOKRYST LOGICZNY (A₁') i ŻYWOKRYST SUBSTANCJALNY (A₁''), relacja między nimi jest analogiczna do relacji: wzór – reprezentacja, genotyp – fenotyp, fenomen – noumen. Szczególna realizacja żywokrystu w formie katedry stanowi osobny amalgamat (A₂), gdyż w pewnym punkcie skanowania mentalnego ujawnia się przełamanie strategii profilowania⁴.

W ramach przestrzeni generycznej (G), funkcjonalnej dla izomorficznego opisu żywokrystu, można wyróżnić sześć konstytutywnych elementów:

¹ Teoria amalgamatów została sformułowana przez Gillesa Fauconniera i Marca Turnera, a następnie podjęta przez licznych badaczy. Na gruncie polskiego kognitywizmu zaszczyliły ją w sposób krytyczny B. Lewandowska-Tomaszczyk i A. Libura.

² J. Dukaj, „Katedra”, [w:] *idem, W kraju niewiernych*, superNOWA, Warszawa 2000.

³ Motywy żywokrystu oraz Katedry są inspiracją filmu *Katedra* Tomka Bagińskiego (2002 r.). Autor dokonał selekcji i kompresji fabuły opowiadania, kładąc największy nacisk na zjawisko morfowania żywokrystu, przenikania się w tym procesie struktur cielesnej i mineralnej oraz problematykę *sacrum*.

⁴ Przyjmuję pojęcie skanowania mentalnego za Ronaldem Langackerem, który definiował je jako element konstruowania perspektywy względem obrazowanej sceny, obok procedur ustanawiania punktu widzenia, orientowania, wyróżniania związków i ścieżek percepcyjnych oraz elementów wchodzących w skład perspektywy. Zob. Langacker 1995: 32.

PRZYCZYNA, POWSTAWANIE, ROZWÓJ, ZANIKANIE, CEL oraz PODWÓJNY CHARAKTER.

Ze struktury wejściowej ROŚLINA (W_1) do przestrzeni generycznej transferowane są odpowiednie elementy: przyczyną jest ZASADZENIE; powstaje z ZIARNA, NASIONA; podlega WZROSTOWI i ROZROSTOWI; ograniczona jest przez informacje GENOTYPU; brakuje wewnętrznego celu, cel jest nadawany przez zewnętrznego sadzącego i pielęgnującego; dwojaki charakter wynika z projektowania GENOTYPU na FENOTYP, przy czym ten drugi jest przedmiotem bezpośredniego skanowania. Są one projektowane na amalgamat ŻYWOKRYST w jego fenotypowej aktualizacji SUBSTANCJALNEJ (A_1'). Jest on ZASADZANY w postaci ZIARNA; WZRASTA i ROZRASTA SIĘ, tworząc formy krzaczków, drzewek czy kłaczy; ograniczony jest zawartym w inicjującym ziarnie KODEM, w którym zawarte są procedury usypiające i blokady rozrostu; rośnie aby osiągnąć FORMĘ DOJRZAŁĄ oraz ZAKWITNĄĆ. Element PODWÓJNEGO CHARAKTERU realizuje się w relacji do aktualizacji ŻYWOKRYSTU jako LOGICZNEGO (A_1'')⁵.

Przestrzeń wejściowa RÓWNANIE MATEMATYCZNE (W_2) dostarcza do przestrzeni generycznej elementy: INICJACJA przyczyną egzekucji; powstanie z początkowego WZORU; rozwijanie się w procesie OBLICZEŃ; ograniczniki w postaci LIMESÓW, ostatecznego WYNIKU operacji, bądź dążenia do NIESKOŃCZONOŚCI; poza intencjami inicjującego nie istnieje CEL, zachowanie RÓWNIANIA jest nieprzewidywalne; może być REPREZENTOWANE w postaci wykresu lub grafu. Projektowanie tych elementów na ŻYWOKRYST LOGICZNY (A_1'') modeluje składowe jego struktury: jest INICJOWANY poprzez SIEW; matematyczne ZIARNO zawiera zbiór KODÓW; podlega procesowi OBLICZEŃ; ograniczony jest PARAMETRAMI BRZEGOWYMI, w ramach których może ROZRASTAĆ SIĘ WOLNO w nieskończoność; przeprowadzenie równania kończy się KWITNIENIEM; dwojaki charakter aktualizuje się w relacji RÓWNIANIA z jego REPREZENTACJĄ, wykresem, w przypadku żywokrystu zaś, np. materialnego LASU ANALITYCZNEGO.

ŻYWOKRYST (A_1), tworzony jest przez dwie dopełniające się aktualizacje (A_1' , A_1''). ŻYWOKRYST LOGICZNY o cechach RÓWNIANIA MATEMATYCZNEGO realizowany jest każdorazowo w postaci SUBSTANCJALNEJ, ta zaś, wykorzystywana w celach praktycznych, bazuje na teoretycznym uposażeniu. Przesunięciem względem przestrzeni wejściowej ROŚLINA jest substytucja materialnej podstawy żywokrystu z organicznej na krystaliczną z zachowaniem pozostałych elementów i relacji. Właściwości, takie jak wzrastanie z zasadzonego ziarna mają charakter analogiczny do krystalizacji i wzrostu kryształów, motywowania w opowiadaniu działaniem nanotechnologii.

Nazwa „żywokryst” desygnuje również Chrystusa Żywego, ustanawiając trzecią domenę wejściową JEZUS CHRYSTUS (W_3), która analogicznie do ŻYWOKRYSTU posiada podwójną strukturę. Pod-domena JEZUS (W_3'), czyli

⁵ Szerzej o procedurze rozrostu żywokrystu i jej artystycznych – literackich i filmowych – realizacjach za pomocą techniki morfingu napisała Joanna Ślósarska (2005).

odnosząca się do ludzkiej natura wcielonego Boga, rzutuje elementy, których kategorie zawierają się w przestrzeni generycznej: POCZĘCIE z człowieka; NARODZINY; DOJRZEWANIE; ŚMIERĆ NA KRZYŻU; cel NIESIENIA DOBREJ NOWINY. Elementy projektowane na analogiczny żywokryst substancjalny, aktualizują w nim cielesne dyspozycje, reprezentowane głównie w językowej metaforyce opisów Katedry, a także implikują eschatologiczną teleologię. Pod-domena CHRYSTUS (W_3''), odnosząca się do boskiej natury, rzutuje elementy: WCIELENIE; ISTOTA BOSKA; UJAWNIANIE SIĘ poprzez cuda; PRZEKROCZENIE OGRANICZEŃ; celem jest ZBAWIENIE ludzkości. Elementy te wchodzi w relacje z ŻYWOKRYSTEM LOGICZNYM, projektując w procesie stapiania transcendentalne dyspozycje dziedziny wejściowej. Ujawnia się tutaj niewspółmierność, gdyż ograniczenia WZORU MATEMATYCZNEGO w dalszym skanowaniu mentalnym zamiast być przekraczanymi i znoszonymi, pogłębiają się.

Szczególnym przypadkiem siewu i rozwoju żywokrystu jest Katedra, której żywokrystne dyspozycje tematyzują opowiadanie Dukaja. Staje się ona niezależnym amalgamatem KATEDRA (A_2), w którym stapianiu ulegają elementy z przestrzeni wejściowej, którą stał się amalgamat ŻYWOKRYST (A_1) oraz domeny JEZUS CHRYSTUS (W_3). W KATEDRZE odwzorowane zostały one poprzez elementy przestrzeni generycznej: powołanie jako MEMORIUM; zainicjowanie przez SIEW; poddanie ROZROSTOWI; OGRANICZENIE ALGORYTMAMI generującymi i redukcyjnymi, które okazały się złudne; cel, jakim było POWOŁANIE MONUMENTU zmienił się, gdy Katedra zaczęła dokonywać nieplanowanych, NIEZROZUMIAŁYCH ZMIAN, zdradzających jednak niejawną logikę i sens.

Proces stapiania zostaje uzupełniony o globalny wzorzec, jakim jest schemat KOŚCIÓŁ GOTYCKI (S), dostarczający charakterystyczne elementy reprezentacji, symbolikę oraz skrypty dla skanowania obiektu mentalnego KATEDRA⁶. Schemat (S) również posiada podwójny charakter ze względu na symbolikę kościoła, która strukturę budowli modeluje jako desygnat kosmicznego Ciała Chrystusa. W planie substancjalnym schemat KOŚCIÓŁ (S_1) transferuje kategorie architektoniczne: ściany, okna, sklepienie, żebra, przypory, filary, wieże, etc. Wymiar symboliczny CIAŁO CHRYSTUSA (S_2) projektuje dwojaki schemat: z jednej strony METAFORYKĘ CIELESNĄ (S_2'), dookreślającą jakości opisywanych elementów schematu KOŚCIÓŁ, z drugiej zaś implikuje WYMIAR SAKRALNY obrazu (S_2''), profilujący opisy światła.

Przestrzeń wejściowa ŻYWOKRYST (A_1) stapiana jest w amalgamacie KATEDRA (A_2) po uzupełnieniu schematem KOŚCIÓŁ (S_1). Ta procedura dostarcza elementy, za pomocą których modelowane są formy rozrośniętego żywokrystu, tak, by posiadał cechy konstrukcyjne Katedry. W tym zbiorze zawierają się wspomniane elementy architektury gotyckiej ze szczególnie eksponowanymi maswerkowymi ażurami i przestrzeniami między żebrowaniami, a także neogo-

⁶ Por. B. Lewandowska-Tomaszczyk 1987: 62–63.

tycko-secesyjnymi rozwiązaniami Antoniego Gaudí, opartymi na formach spirali, pędu paproci czy linii łańcuchowej⁷.

Aktualizując KATEDRĘ, ŻYWOKRYST ujawnia cechę ergodyczności. Na poziomie świata przedstawionego działa ona jako funkcja losowa, której rozkłady gęstości prawdopodobieństwa zmiennej losowej (a więc i parametry, takie jak średnia i wariancja) nie zmieniają się wraz z czasem (lub przesunięciem). Aktualizuje się z tego uporządkowana, kłączowata i tkankowa architektura Katedry. W ramach ergodycznego modelu kognitywnego organizowany jest też język literacki Dukaja, który modeluje opis w relacji równoległości względem procedur żywokrystnych⁸. Jego efekt oparty jest m.in. na konstruowaniu długich zdań z zagęszczeniami czasowników, wskazujących na ciągłą procesualność oraz na użyciu figur asyndetonu, polisyndetonu i powtórzeń. Relacja równoległości powoduje, że opis wyznacza również kierunek skanowaniu mentalnemu ŻYWOKRYSTU:

Ta twarz – to była twarz, nie miałem wątpliwości – ta twarz i ta sylweta, i ten menisk kamienia, i nawis pustookich czaszek, i ten korowód na jelicie powyżej, na przeciągniętej wskroś lędźwi Katedry strunie ciemności, korowód chudych postaci, *danse macabre* niehumanicznych szkieletów [...] ⁹.

Pod-domena wejściowa JEZUS (W_3'), uzupełniona przez METAFORYKĘ CIELESNĄ (S_2') schematu KOŚCIÓŁ GOTYCKI aktualizuje w Katedrze analogiczny do przypadku ŻYWOKRYSTU element upadku, skończoności projektującej się ku śmierci. Elementy budowli metaforyzowane są jako części gigantycznego ciała, wyróżnione są m.in.: żebra, szkielet, grzebień, wnętrzości, kręte jelita, strzępiaste płuca, pępowiny, sieć żył, tętnice, lędźwie, ścięgna, skóra, czy szpony wież. Kondycja rozkładu sugerowana jest w metaforze wykwitów i toczącego budynek nowotworu kamienia, a także w żywokrystnym opisie:

Patrzący widzi właśnie ostatnią, przedśmiertną postać budowli, a zaraz [...] zapadnie się ona w siebie, skłębnie, przegnije, trzasa pod ciężarem udręczonego kamienia strzeliste żebra, zwieńczony krzyżem kręgosłup runie w cieniste

⁷ Linia (krzywa) łańcuchowa jest to krzywa płaska, której kształt przyjmuje długi, jednorodny, nierozciągliwy, swobodnie zawieszony na końcach sznur lub łańcuch.

⁸ Koncepcja literatury ergodycznej została sformułowana przez Espena J. Aarsetha. Traktował on literaturę ergodyczną jako tę, która zrywa z linearną sekwencją semiotyczną na rzecz dokonywania wyborów spośród dostępnych alternatyw podczas aktu lektury. Taki interaktywny cybertekst, oparty na hiper-połączeniach oparty jest o strukturę sieciową bądź labiryntową. W *Katedrze* Dukaja można mówić o tekście ergodycznym w sposób bardziej metaforycznym, gdyż zabiegi, dokonane na języku, mają modelować ergodyczny, kłączowy skanning mentalny przestrzeni diegetycznych. Zob. http://techsty.ehost.pl/techsty/magazyn2/artykuly/aarseth_cybertekst.html; 24.04. 2008 r.

⁹ J. Dukaj, *op. cit.*, s. 421.

przestrzenie organów wewnętrznych i spomiędzy szczęk wysuniętego portalu wytoczy się powolna lawina kruchej krwi Katedry¹⁰.

Element entropii zaktualizowany jest również w symbolicznej interpretacji Katedry, dokonanej przez narratora opowiadania: „Forma mówi o ucieczce duszy, która w okrutnym bólu wyrwa się z okowów materii ku gwiazdzistej pustce”¹¹.

Pod-domena wejściowa CHRYSTUS (W_3''), uzupełniona przez WYMIAR SAKRALNY (S_2'') schematu KOŚCIÓŁ GOTYCKI, rzutuje na KATEDRĘ wzorzec transcendentny, aktualizujący się w opisach rozproszonego lub zbyt ostrego światła, gdzie profilowaniu odwracającemu podlegają relacje wewnętrzne i zewnętrzne amalgamatu. Kiedy żywokrystna Katedra jest skanowana gdy nieobecny jest motyw rozjaśniającego światła punktowego, którego funkcją jest racjonalizacja i ujawnianie, aktualizuje się nowa cecha – zacieranie granic między kategoriami.

W relacji zewnętrznej profilowaniu podlega związek figura–tło¹². W opisie Katedra jest definiowana poprzez **brak**, sylwetę na tle. To zaś, co powinno stanowić tło, zostaje nacechowane pozytywnie, jest widoczne i dynamiczne:

Na jednym przez jej wysokie skrzela przestrzeliwały oślepiające promienie Lévie, wielka tarcza słońca [...] Na drugim zdjęciu Katedra pochylała się nad obiektywem wprost z gwiazdzistej otchłani, kształtu budowli domyślać się można było jedynie po mroku między srebrnymi punktami. Trzecie znów przepełniał niesfiltrowany blask¹³.

Obrócenie tego stosunku zaciera granice między Katedrą a jej tłem. Jej kontur nie jest dostrzegany, ale uzupełniany poprzez znany uprzednio schemat. Czarne niebo z punktami gwiazd stanowi tło, na którym figura nie może się ostro zarysować, rozmywa się, jest domniemana.

Relacja wewnętrzna profilowana jest na poziomie opozycji wnętrze–zewnątrze, oraz żywy–martwy. Ażurowa, tkankowa konstrukcja Katedry do pewnego stopnia dezaktualizuje zasadność rzutowania na nią kategorii ścian czy dachu, czyli tych, które wprowadzają rozgraniczenia między wnętrzem i zewną-

¹⁰ *Ibidem*, s. 406.

¹¹ *Ibidem*, s. 405.

¹² Relację figura–tło opisał m.in. Jan C. Bouman: „Z punktu widzenia filozofii percepcji i estetyki, kształt charakteryzuje się formą, jest rzeczopodobny, stały, ciężki, gęsty, zwarty, wysoko ustrukturyowany, ma kontur, powierzchnię barwną, ma tendencję do wypukłości, wyodrębnia się z przestrzeni, jest mniejszy w pustce, jaśniejszy, świetlisty, bardziej impresyjny, funkcjonalnie zależny od pola; Tło nie ma formy, ma naturę tworzywa, jest puste, rozchwiane, luźne, zamglone, mniej wyartykułowane, bardziej ujednolicone, miękkie w kolorach, ma tendencję do wklęsłości, jest cofnięte, oddalone, większe w pustce, przytłumione, niedomknięte, mniej znaczące, stanowi podłoże struktury całości”. Zob. Bouman 1968: 134–138

¹³ J. Dukaj, *op. cit.*, s. 401.

trzem. Światło swobodnie przebłyskuje między wiązkami filarów, przestrzeń dynamicznie otwiera się w wielu kierunkach, podczas gdy podmiot skanujący przemieszcza się w głąb konstrukcji. Kiedy gaśnie światło, wewnątrz pulsuje blaskiem, który zaciera kontury, ujednolica przestrzeń. Jednocześnie konstrukcja zaczyna zdradzać cechy utajonego, powolnego życia. Okazuje się, że ograniczenia, jakie płyną z amalgamatu ŻYWOKRYST (A_1) oraz przestrzeni wejściowych, stapianych z jego podstawą substancjalną (czyli ROŚLINA (W_1) i JEZUS (W_3')), przestają funkcjonować. Choć w samym żywokryście nie ma żadnego błędu genotypowego ani fenotypowego, w formie Katedry dostrzegalne są znaczne zmiany, niemożliwe z punktu widzenia narzuconych warunków brzegowych. Skanowanie z dalekiej perspektywy żywokrystu, w którym aktualizuje się zbawcza dyspozycja, ewokuje obraz przebudzania się:

Martwe, ale żywe. [...] W skrzyżowaniu mętnych słupów światła, Katedra zmienia się z kamienia w zwierzę. Nie oddech, ale coś jednak porusza nią, istnieje rytm [...] w którym żebra nawy głównej unoszą się i opadają, szpony wież zaciskają się na próżni, falangi kostnych grzebieni stroszą się i kładą ku krzyżowi, a krzyż, krzyż jest coraz większy¹⁴.

Zobrazowany jest moment wychodzenia ze stanu śmierci, komy. Przez budowlę–organizm przechodzi dreszcz, powraca tętno, oddech przyspiesza, a kończyny bezwiednie się kurczą. Katedra z miejsca śmierci przekształca się w miejsce życia; materia musiała upaść, aby zmartwychwstać.

W tym punkcie stapiania zdynamizowanego amalgamatu, jakim jest przypadek ŻYWOKRYSTU w formie Katedry, dokonuje się odwrócenie uprzednio stabilnej relacji między aspektami substancjalnymi a duchowo–intelektualnymi przestrzeni źródłowych. Na ostatnią fazę stapiania ŻYWOKRYSTU (A_1) w jego SUBSTANCJALNYM wymiarze (A_1') projektowane są elementy z pod-domeny źródłowej CHRYSTUS (W_3''), z jej zbawczymi, transcendentalnymi kompetencjami, podczas gdy ŻYWOKRYST LOGICZNY (A_1'') prezentowany jest jako ograniczony, zamknięty w sztywnym, matematycznym rozumowaniu, analogiczny względem ułomnej ludzkiej natury, reprezentowanej przez pod-domenę JEZUS (W_3').

Skanowanie mentalne amalgamatu ŻYWOKRYST ujawnia oryginalną koncepcję literacką Jacka Dukaja. Modeluje on sferę *sacrum* nie w domenie duchowej, ale ugruntowuje ją w materii, która przejawia się człowiekowi jako Tajemnica, kosmiczna Zagadka. Odebranie zmysłom funkcji prymarnej, zatarcie granic kategorii i podważenie wszelkich pewności ewokuje pytanie o zasadę, która organizuje rzeczywistość ponad kondycją i możliwościami poznawczymi człowieka. Odpowiedzią jest zdanie, antycypujące ujawnienie się autorytetu i zamykające opowiadanie: „Czekamy na Architekta”¹⁵.

¹⁴ *Ibidem*, s. 438.

¹⁵ *Ibidem*, s. 447.

Bibliografia

- Bouman, J.C. 1968. *The figure-ground phenomenon in experimental and phenomenological psychology*, wydanie aut., Stockholm.
- Fauconnier G., Turner, M. 2001. Tworzenie amalgamatów jako jeden z głównych procesów w gramatyce. Transl. W. Kubiński, D. Stanulewicz. W: *Językoznawstwo kognitywne II. Zjawiska pragmatyczne*. Red. W. Kubiński i D. Stanulewicz, Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego.
- Langacker, R.W. 1995. *Wykłady z gramatyki kognitywnej*, przekł. zbior. pod red. H. Kardeli, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Lewandowska-Tomaszczyk, B. 1987. *Conceptual analysis, linguistic meaning, and verbal interaction*, Łódź: Wydawnictwo UŁ.
- Lewandowska-Tomaszczyk, B. 2006. Konstruowanie znaczeń i teoria stapiania, [w:] *Kognitywizm w poetyce i stylistyce*, red. G. Habrajska, J. Ślósarska. Kraków: Universitas.
- Libura, A. 2007. Amalgamaty kognitywne. Powstanie i rozwój koncepcji integracji pojęciowej. W: *Amalgamaty kognitywne w sztuce*, red. A. Libura. Kraków: Universitas.
- Ślósarska, J. 2005. 'Katedra' i 'Inne Pieśni'. 'Żywokryst' oraz 'morfy' i 'formy' w literackiej i filmowej kosmologii Jacka Dukaja i Tomasza Bagińskiego. W: *Między słowem a obrazem*, red. M. Jakubowska, T. Kłys, B. Stolarska. Kraków: Rabid.